

AZ ÉRTELEM IGÉZETÉBEN

„minden, ami emberi, csak azáltal
 emberi, hogy az értelem hat és ha-
 tott benne“

(HEGEL)

A jelenkori költészet — és általában az irodalom — szemléleti és stílusbeli sajátosságainak minősítésében az *intellektuális* jelző minduntalan előfordul, sőt az irodalomtörténeti és kritikai írásokban való szórványos fölbukkanásai után immár a stílustörténeti kategóriák rangjára emelkedett (Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest, 1970). Sajnálatos azonban, hogy ez a jelző mint irodalomtudományi és stilisztikai műszó nem tartalmazza a tudományos minősítő kategóriák használhatóságának legfőbb ismervét, az egyértelműséget, a félreérthetlenség biztonságát. A poliszémiából fakadó értelmezési buktatókon kívül, amelyek inkább a laikusok találgatásaiban jelentenek tévedési lehetőséget, sokkal zavaróbb tényezők azok a félreértések, amelyek már irodalmi berkekben tapadtak ehhez a fogalomhoz. Az az olvasó, aki a szónak egyik sajátos jelentéséből kiindulva az *intellektuális* költészetet valamiféle értelmiségiek-művelte és értelmiségiekhez szóló líraként értelmezi, nem téved olyan nagyot, mint az a kritikus, aki ennek kapcsán az élettől elrugaskodott, valóságidegen, spekulatív módon „szerkesztett“ nyelvi alkotásra gondol. Zavaró körülmény az is, hogy ez a műszó — a realizmushoz hasonlóan — egyszerre tölti be a konkrét stílusirányzat jelölőjének és egy elvont, időtlen stílus kategóriának a szerepét. Ahhoz, hogy irányzati sajátosságként értelmezhető stílusjegynek minősüljön, az intellektuálisnak nevezett irodalmi jelenségnek tartalmaznia kell mindazokat az — egyfelől szemléleti, másfelől nyelvi — jellemzőket, amelyeknek többé-kevésbé homogén ötvöződése megalapozza egy kor-meghatározta, stílustörténeti kategória használatának létjogosultságát. Am ez a fogalom nemcsak a műértelmezésben és stílusjellemzésben játszott sokrétű szerepe miatt vet fel tisztázásra váró problémákat, hanem azért is, mert értelmező, minősítő jellege mellett az értékelés mozzanatát is tartalmazza: negatív és pozitív előjellel egyaránt használatos (Kántor Lajos: *A világ közérzeti térképén*. Utunk, 1971. 8.). Az, hogy az intellektualizmus mint egy-egy műalkotás minősítése hol a méltatást, hol az elmarasztalást hivatott kifejezni, figyelmeztet a történetiség és a normatív szempont összefüggésének kikerülhetlenségére a fogalom tárgyalásában.

A fentiek nyilván jelzik, hogy — bár az elnevezés (intellektuális költészet, intellektuális stílus) tartalmazza a divatosság legfőbb előnyét, a gyakori előfordulás, a felkapottság figyelemkihívó erejét — tartalmát tisztázni korántsem egyszerű, mert éppen divatosságánál fogva a legkülönbözőbb jelenségekre vonatkoztatják, és így sajátos irodalomtudományi és stilisztikai jelentése nehezen megragadható.

Mielőtt megpróbálnók a magunk számára tisztázni, feltétlenül szemügyre kell vennünk e műszó értelmezési lehetőségeinek sokféleségét, sőt ellentmondásos jellegét, mert a maga módján valamennyi ezzel kapcsolatos álláspont indokolt. Vi-

szonylagos létjogosultságuk alapja maga a szó eredeti jelentése, amely azonban — és itt kezdődik a bonyodalom — különböző irodalomtudományi szempontok, fel-felgások érvényesítése közben bizonyos „eltéréseket“ szenved.

Jó előre ki kell rekeszteniünk az intellektuális költészet körének hatósugarából az olyan „nyelvi műalkotásokat“, amelyekre minden fenntartás nélkül, kizárólag az „intellektuális“ szó Értelmező Szótárban megadott fogalmi jegyei érvényesek: „A gondolkodás funkcióin alapuló, az értelemre, észre vonatkozó, értelmi.“ Nem spekulatív, elméleti kirekesztő eljárásról van itt szó, hanem a valóságban is létező, teljesen tudatos, „művi“ jellegű költészet kizárásáról. Az úgynevezett „konkrét költészet“ például abban az értelemben tekinthető intellektuálisnak, hogy csak igen kis mértékben lehet intuitív úton létrehozni: „tudatos költészet... , mely esztétikai valóságát teljes egészében a jelek nyelvén tolmácsolja, s e jelrendszert kombinálja; s bár e jelek: szavak, a szó itt nem konvencionális jelentéshordozóként jelenik meg, hanem szigorú konstruktív jelhordozóként kell felfognunk.“ (Max Bense: *Konkrét költészet. A líra ma* című kötetben. Budapest, 1968.) Ez a költői kísérlet azzal próbál szakítani, ami az irodalmat a művészetek között „anyaga“ szempontjából sajátossá teszi, azzal ugyanis, amiben a nyelvi műalkotás felépítésében résztvevő elemek különböznek, mondjuk, egy szobor anyagától, hogy tudniillik önálló, saját valóságvonatkozásuk, jelentésük van, tehát már önmagukban is jelként viselkednek. Nos, az úgynevezett „konkrét költészet“ művelői, amikor a nyelvi jelek valóságvonatkozásainak „nyűgétől“ igyekeznek szabadulni, tulajdonképpen jelentéstani funkciójuktól megfosztott nyelvi elemek különös elrendezését hozzák létre költészet címén. Ennek esztétikai információja a legritkább esetben fogható fel közvetlenül olvasás vagy hallás útján, a megértéshez ugyanis többnyire a folyamat intellektuális és konstruktív végrehajtására van szükség. A nyelvi jeleket kezelő önkényesség azután abban bosszulja meg magát, hogy széles teret nyit a konkrét költészet módszerének formális és rutinszerű felhasználására — minden költői impulzus nélkül. Jellemző, hogy ez az irányzat a maga számára kialakított egy sajátos műelemzési módszert, amely a szemiotikai kategóriák felhasználásán alapul, és abban az eljárásban merül ki, hogy a kutató „a szöveget Peirce kategóriarendszere alapján szegmentálja, s a szövegelemek megoszlásából, egymáshoz való arányából próbál a mű egészére vonatkozó következtetéseket levonni“. (Kanyó Zoltán: *Irodalomelméleti és stilisztikai közlemények a Sprache im technischen Zeitalter című folyóiratban. 1961—69. Helikon, 1970. 3—4.*) Az alkotói tudatosságnak, sőt spekulációnak ez a szélsőséges érvényesítése nyilván megfosztja az ilyen műveket minden hagyományos értelemben vett költőiségtől, és mivel a közlésről mint alapvető nyelvi funkcióról lemond, csupán olyan vershelyzetek tükrözésére szorítkozhatik, amelyek a költészet igazi céljaitól való teljes elidegenedést fejezik ki.

E végletesen spekulatív mai irányzat mellett van és volt a költői tudatosságnak egy olyan formája, amely a költészet mesterségbeli részének megtanulható szabályaira alapozva a vers tartalmi oldalának „hézagait“ bravúros technikával pótolja. Az ilyen műves, de életidegen költészet számára — az orosz formalizmus műszavaival élve — az „eljárás“ elsődleges a mű „anyagával“ szemben. Noha a *poeta doctus* fogalomköre erre a jelenségre is kiterjed, jobbnak látjuk e megjelölést a valóban intellektuális költészet egyik pozitív vonásának meghatározása céljából a későbbiekre tartogatni. Jóllehet az alkotói tudatosság ismérvét az intellektuális költészet meghatározásában magunk is fontos tényezőnek tartjuk, előbb említett megnyilvánulásait, mint magától a lírától idegen szélsőségeket, feltétlenül el kell különítenünk a vizsgálódás tulajdonképpeni tárgyától. Mert ahogyan

a közlés funkciójáról és az olvasóval való kapcsolatteremtés lehetőségeiről, úgy az érzelmi-hangulati elemek szerepéről sem mondhat le a költészet művelője. A vers mind genézise, mind pedig befogadása szempontjából lélektanilag háromcsatornás közlemény, az értelem, érzelem, indulat egymással szorosan interferáló energiáinak nyelvi megkötése és kioldása egyszersmind (Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? Valóság*, 1970. 7.). Amikor tehát *intellektuális költészet*ről beszélünk, nem jelenti, hogy elfogadjuk egy az értelem kizárólagosságán alapuló költészet létezését, és azt sem, hogy minden másfajta költészetrel szembeállítva tagadjuk azokban az értelem szerepét. Nyitott kapukat döngtet az, aki az *intellektuális* jelzőt elvetve, érvelésében arra hivatkozik, hogy végső soron minden korban, minden valamirevaló költészet intellektuális, amennyiben az érzelmek, hangulatok mellett a költő szellemi élményeit is közvetíteni képes (Domokos Mátyás: *Racionalista költő és modernség. Kortárs*, 1966. 4.). Azt viszont joggal kifogásolhatja bárki, hogy ez az elnevezés túlságosan általános, ugyanis minden költészetre egyaránt érvényes, s éppen ezért semmitmondó kategória. Az *intellektuális* szónak már említett többértelműségét tekintve ez az álláspont nem alaptalan: a *gondolatiság* a legnagyobbak költészetéből (lásd: Csokonai, Kölcsey, Katona, Vörösmarty és mások) sohasem hiányzott, s műfajjá sűrűsödése — a gondolati (bölcseleti) líra — nem valami újkeletű jelenség. Amikor azonban a mai költészet intellektuális jellegét hangoztatjuk, nem jutunk el a *gondolati költészet*tel — mint műfajjal — való azonosításáig, hanem csupán olyan szemlélet- és stílusbeli sajátosságok érvényesülését akarjuk e megjelöléssel kifejezni, amelyek az érzéki, érzelmi, hangulati tényezők mellett erősebben érvényre juttatják a műalkotás értelmi komponenseit. Ennek a jelenségnek a lényegét világítja meg nagyszerűen Lászlóffy Aladár Szabó Lőrincről frott tanulmányában: „A létbe, világba magát beleásó koncentrált értelem elsősorban abban különbözik a mindennapi, a hétköznapi átlagszemlélettől, hogy nemcsak ünnepélyes alkalmakkor, nagy pillanataiban birtokolja, használja szellemi ereje maximumát, tárja ki, adni-kapni, tartályait. Öntudata szféra, melynek állandó sugara van, nem ernyő, melyet szükség szerint fel lehet nyitni, össze lehet csukni.“ (*Igaz Szó*, 1971. 1.)

Van, aki az ilyen jellegű költészet megjelölésében a *racionalizmust* megfelelőbbnek tartja, lévén, hogy e szó fogalomköre szűkebb, jobban körülhatárolható, mint az intellektualizmus (Domokos: i.m.). Jóllehet Domokos Mátyás a költészet vonatkozásában nem „a józan ész”, a száraz okoskodást jelöli ezzel, hanem az értelem versből kicsapó szenvedélyét, mégsem maradhatunk meg ennél az elnevezésnél, mert a racionalizmus mindig az értelemszerűségnek azt a változatát juttatja eszünkbe, amely a lírai kifejezést általában ellaposítja. Az a fajta *tárgyilagosság* azonban, amely látszólag a racionalizmus hideg józanságának, „költőietlenségének” megfelelője, a mai költészet legjavában nem érzelmenélküliséget jelent, hanem azt a „szenvedélyes erőfeszítést, hogy a jelenségeket a maguk létformájában, lényegi összefüggéseikben ragadja meg, méghozzá nyelvi eszközökkel. Az expresszionizmus világot elnyelő szubjektivizmusával szemben ez a líra a „személytelenség” eszményét követi. Ennek megfelelően a költő a nyelv segítségével hódítja meg a dolgokat úgy, hogy személyiségét nem terjeszti ki rájuk, azaz a valóság tárgyait a költői tudattól, individuumtól teljesen független, önálló léthez juttatja a versben. Az effajta *tárgyiasság* egyszersmind az értelemhez, a „rendhez” való konok hűséget fejezi ki. Legkiemelkedőbb művelői a mai költészet intellektuális irányzatának élvonalába tartoznak (Kenyeres Zoltán: *Az Újhold költészete. Kritika*, 1971. 11—12.).

Az elnevezésből kiindulva mindeddig negatív úton, a kirekesztés módszeré-

vel próbáltuk megvonni az intellektuális költészet határait, anélkül hogy tulajdonképpeni értelmezésére sort kerítettünk volna. Erre elsősorban maga az elnevezés többértelműsége, általános volta kényszerített, és az a körülmény, hogy megfelelőbb műszó híján egyelőre ennél kell megmaradnunk. Hogy feltétlenül szükség van rá, azt a jelenkori líra bizonyos szemléletbeli jellegzetességei igazolják. Meg kell jegyeznünk, hogy az úgynevezett intellektuális költészet megközelítését a *hatáselemzés* felől is elvégezhetnők, ezt jelzik majd későbbi, a mű befogadásának sajátosságaira vonatkozó utalásaink.

A költői világgépek alakulását, a lírai szemlélet fordulópontjait nyilván a jelentős gazdasági-társadalmi fordulópontok, a filozófiai gondolkodásban bekövetkezett változások is meghatározzák. Az a szemléletbeli változás, amelyet az úgynevezett intellektuális líra tükröz, egyrészt a korunkban végbemenő *tudományos-műszaki forradalom* hatásával magyarázható. Ennek a tényezőnek nyilván fontos szerepe van abban, hogy az *Értelem* valamilyen formában világszerte a lírát témáiban és szemléletében meghatározó energia lett. Nemcsak a versben, de általában: „a gondolat — az emócióhoz hasonlatosan — elsődleges, szinte természeti élményünké vált.” A XX. század embere akarva-akaratlan minduntalan részesül abból a lenyűgöző és veszélyes hatalomból, amelyre a tudományos forradalmak révén az értelem emelkedett, ezért nem véletlen, hogy a modern természettudományos világgép igen fontos szemléleti tényezője az intellektuális költészetnek. Szemléleti és nem elsősorban tematikai összetevője: nem jelenti ugyanis tudományos ismeretek feldolgozását, hanem a korszerű asszociációs modellekhez való igazodást. A költészet ma csakis ilyen szemlélet érvényesítésével mozgósíthatja az olvasónak feltehetőleg a kor szintjén álló — különböző tudományokból asszimilált — asszociációs kelléktárát (Maróti Lajos: *Líra, tudomány, műveltség. Kritika*, 1966. 3.). Ebben a költészetben például szükségszerűen más szinten érvényesül a lírától elválaszthatatlannak tartott *szemléletesség* elve. Akik e költészet kapcsán az elvontságot a szemléletesség hiányának szinonimájaként, vagyis elmarasztaló értelemben emlegetik, történetietlen állásponton vannak nemcsak a mai költészet hivatását, hanem a szemléletbeli korszerűségét meghatározó természettudományos világgépet illetően is. Mert a lírában is érvényes az, amit Graff György a modern természettudományok vonatkozásában mond: „A szemléletesség, az ember számára szemléletes dolgok köre történelmi kategória. Az embernek a gondolkodás fejlettségi fokára jellemző sajátos tulajdonsága az, hogy mit tart szemléletesnek, és mit nem.” (*A költészet és a modern természettudomány. Kritika*, 1966. 3.) Tehát: egyrészt a szemléletesség jellege változott meg, másrészt pedig ez a költészet valóban elvontabb, amennyiben az ember számára kevésbé hozzáférhető, kozmikus nagyságrendű dolgok és empirikusan nem igazolható törvényszerűségek körét is birtokba akarja venni. Ez persze nem az igazi élményköltészet háttérbe szorulását jelenti, hanem azt, hogy maga az intellektuális megismerés válik élménnyé, már-már az érzellemmel, sőt az érzékeléssel egyenrangúvá. A tudományos forradalom világgép-alakító hatása az intellektuális költők stílusában egyrészt új szemléletesség-modell szerinti képzőketést, másrészt viszonylagos képszegénységet jelent, vagyis arányeltolódást a fogalmi kifejezés javára. A költészet újabb emlegetett képszerűtlenedése nemegyszer tudatos, elvileg megfogalmazott irányulás. Egy nálunk megjelent verseskötet címe: *Búcsú a trópusoktól*, nemcsak szerzőjének, Szilágyi Domokosnak, de általában az ilyen jellegű költészetnek közös jel-szava. Ami azonban egyfelől szegényedést, másfelől — gazdagodást jelent: ez a stílus nem hagyományos „lexikális” képekben, hanem — amint Jakobson mondja — „grammatikai trópusokban” bővelkedik. A retorikai alakzatok felújí-

tása, lehetséges új funkcióinak kitapogatása jelzi az új költészetnek általában a „szerkezetesség“ iránti vonzódását. A nyelvtani szerkezetek szimmetriájának, párhuzamának, szembenállásának sajátos funkciókban való alkalmazása mintegy az új típusú vers „geometriájának“ alapjait teremti meg.

A tudományos-technikai forradalom világméretű gazdasági és szellemi befolyása nemcsak arra indítja a költőt, hogy a korszerűség jegyében alakítsa ki a maga világméretét, hanem arra is, hogy a saját eszközeivel megpróbáljon ellenszegülni annak a folyamatnak, amelyet a művészetek tömegfogyasztása és az olvasók izlésbeli elkényelmesedése vonatkozásában ugyanez a tényező indított el. Olyan eszközök kialakítására törekszik, amelyek nem kedveznek az olvasói passzivitásnak: óvakodik például a közvetlen érzelmi, hangulati ráhatás fogásaitól. Így születik a vers „paradoxona“, amelynek kényszerűségét Günter Kunert a következőképpen fogalmazta meg: „Korunk kitűnő táptalaja a művészet tömegfogyasztásának, s ennél fogva a könnyen emészthető művészetet ösztönzi, amely emészthetőségével viszont mindinkább növeli a fogyasztók passzivitását. A költészet ezért — ha nem akarja feladni a harcot — az olvasótól receptív erőfeszítést igényel, s ennek következtében olyan helyzetbe kerül, hogy egyre paradoxabbá kell válnia. A költészet — úgy látszik — már nem fogadható be másként, csak ha szakít azzal, ami éppen költészetté teszi.“ (A *vers paradoxona*. A *lira ma* című kötetben.) A líra hozzáférhetőségének csökkenése persze nem kedvez az olvasói tábor gyarapodásának, és ezen maguk a költők próbálnak segíteni úgy, hogy esszék, tanulmányok eddig a lírikusok részéről sohasem tapasztalt mennyiségével, intellektuális síkon igyekeznek az olvasó érdeklődését fölkelteni.

Az intellektuális költészetnek másrészt bizonyos filozófiai-etikai gyökerei vannak. Létrejötté elválaszthatatlan a mai költőnek mint a XX. század felelősségtudó emberének *válságélményétől*: a lírikus ma egyfelől „az adott világ varázszainak mérnöke“, másfelől azonban természeti létében fenyegetett, egy bizonyos szinten túl beláthatatlanul bonyolult objektív összefüggéseknek kiszolgáltatott ember; egyfelől az értelem XX. századi győzelmeinek részese, másfelől az értelem megcsúfolásának, megszegyenülésének tanúja. Az intellektuális költő, amikor az ösztön, a tudatalatti helyett az értelmet választja, nem a föld egyetlen rációval megáldott lényének büszke öntudatával ragaszkodik hozzá, hanem az Ész mindenhatóságába vetett hit világméretű megrendülésének élményével terhesen *vállalja*, mint legvégsőt, amiben mégis megfogózhat az emberség megőrzésének korunkban oly ingatag hídján. Intellektualizmusa nem érzelemnélküliséget jelent, hanem „kegyetlen elszántságot az őszinteségre, olyan racionális erő jelenlétét, amely biztos megismerési pontokat keres és talál az összekuszálódott emberi viszonylatok megértéséhez“ (Juhász Mária: *Az arányosság költészete*. Kortárs, 1966. 7.). Ez az Illyés Gyula költészetét jellemző megállapítás feltétlenül általánosítható az intellektuális költészet olyan képviselőinek szemléletére is, mint József Attila vagy Szabó Lőrinc. Az értelem állandó éberségével az emberség védelmében örökös költő nagyszerű példája nálunk József Attila; ahogy Somlyó György írja: „Műve általt emelkedik a vele testvér legnagyobbakén is túl, hogy érzelmet, ösztönt, mélytudatot, sejtést, érzékelést, mindent, ami emberi, legvégül abban akar összefogni, ami bennünk a legemberibb, az értelemben.“ Az ilyen szemléletet éppúgy jellemzi a kételkedő-analizáló hajlam, mint a világ- és önelemzésből levont következtetések kegyetlenül világos, higgadt, tömör megfogalmazása. Mindez annak a felismerésnek a kifejezése, hogy az idegen, néha félelmetesen hideg és érzéketlen világ ellen egyetlen fegyver az értelem. Elég, ha csak József Attila *Téli éjszaka* című versére gondolunk. De Szabó Lőrincet is idézhetjük, aki szintén „nem rettent vissza soha

semmi elébe álló valóság felmérésétől, érzékeinek *élveboncolásától* s a XX. századi *véres valóság* irtózatosan pontos katalogizálásától sem" (Somlyó György). Az egyéni felelősségtudat XX. századi megnövekedése jegyében alkotó költők lírája állandó, „kényelmetlen“ lelkiismeretvizsgálat, olyan korvallatás, amely nagyon gyakran az egyén önvizsgálatában, áttételesen jut kifejezésre. S noha osztály és osztály, egyén és társadalom ellentmondásai a szocializmus győzelmével részben gyökeresen megoldódtak, másrészt megszelídültek, talán sohasem volt időszerűbb, mint most az erkölcsi felelősségérzet ébrentartása, az önelemzés feltétlen őszinteséggel járó vállalása.

Az intellektuális költészet szemléleti alapjainak elemzése közben utaltunk már a líra hozzáférhetőségében, költő és közönség viszonyában bekövetkezett változásokra. Jóllehet az intellektuális költészet nem mond le bizonyos nyelvi konvenciókról és a közlés igényéről, problematikája és kifejezőeszközei mégsem biztosítanak számára széles olvasótáborot. Befogadása feltételezi az olvasó „asszociációs kelléktárának“ korszerűségét nemcsak a modern tudományosság szintjén álló világnézet, hanem a lírai eszközrendszer, a költői nyelv ismerete szempontjából is. Külön nehézséget jelent a megértésben, hogy e költészet művelői sok esetben irodalmi utalásokat rejtenek el a versben, előzményeket parafráznak és használnak fel a montázstechnika módszerével. Ezek a befogadást megnehezítő körülmények az értelmiségi rétegnek is csak egy hányadára szűkítik az intellektuális költészet valódi fogyasztóinak körét: az olvasók nagy része visszariad a költői világelemzés, önelemzés „fárasztó kalandjától“, vagy pedig — ha sznob — a valódi megértésre való törekvés nélkül „gyakorolja“ e költészet iránti rajongását. Innen ered az a vélekedés, hogy az intellektuális líra „értelmiségi“ költészet. Ez a különben erősen vitatható felfogás csak annyiban igaz, hogy a modern vers megközelítésére való irodalmi nevelés híján egyelőre csak az olvasók igen kis hányadának nyilatkozhatnak meg e költészet igazi értékei.

Kopacz Mária: Némafilm

